

Krig, missväxt och sjukdomar

Med årets pandemi, som fortfarande pågår, så kan vi konstatera att 2020 är ett år som ingen önskar åter. Den senaste stora pandemin som svepte över världen med förödande resultat var Spanska sjukan 1918-20, som lär ha skördat mellan 50 och 100 miljoner människors liv över hela världen. Huruvida den medeltida Digerdöden nådde vårt nordliga område vet vi inte, men norra Sverige var mycket glest befolkat vid den tiden och det är möjligt att våra förfäder klarade sig den gången. Dock finns det uppgifter från Luleå socken om ett pestutbrott på 1440-talet. I ett av kyrkans pärmeprev daterat 1445 heter det:

Kom till oss av Guds lönnliga domer en stor plåga och död, som var pestilentia uppå folket, vilken plåga så stor och idelig var, att vi ej annat visste, utan det vi alla skulle av henne blivit överväldigade och dött.

För att undkomma utbrottet lovade församlingen, fallande på knä med uppsträckta händer i kyrkan, att varje person hädanefter skulle ge Gud och Sankt Eriks kyrka en penning varje år. Tydligt fungerade detta, ty efter löftet upphörde pesten ”så att ej dog en människa sedan”. Efter reformationen anslogs avgiften till lön åt en rektor vid Gävle skola.

Under de nästan 600 år som gått sedan dess har vårt land härjats av lungdot och smittkoppor samt mässling och fältsjuka, vilket var ett samlingsnamn för diverse sjukdomar som följde i krigets spår. Om vi till detta lägger krig, missväxt och andra sjukdomar kan man fråga sig hur människorna över huvud taget lyckades överleva. Det gjorde man dock och det här är i korthet historien om hur det gick till.

Lilla istiden

Efter en period av relativt välmående under 1500-talet, gick människorna i Sverige under 1600-talet in i en nästan ständig period av krig och missväxt, som rentav benämndes ”Lilla istiden”. Krig med Danmark, Polen och Ryssland avlöstes av Sveriges inträde i 30-åriga kriget, där fred slöts först 1648. Sedan följde förnyade krig på kontinenten mot Polen och innan Danmark på 1670-talet gjorde ett misslyckat försök att återta skånelandskapen.

Till detta kan läggas missväxt i norra Sverige på 1610-talet och än värre på 1630-talet, 1640-41 samt 1660- och 1670-talet. Dessutom tillkommer de svåraste missväxtåren under historisk tid åren 1695-97, då uppgifter från Finland talar om att hela 25 procent av den östra rikshalvans befolkning avled till följd av missväxten och de sjukdomar som följde i dess spår. Även norra Sverige drabbades oerhört hårt och de flesta fick åter blanda bark i brödet. Till detta kan även läggas sjukdomar som följde i svältens spår. Många hemman ödelades under dessa år!

Stora nordiska kriget

Stora nordiska kriget pågick under åren 1700-21 med ett ständigt ökande behov av nya soldater och högre skatter. Till detta kom även rysk ockupation av den östra rikshalvan med en ström av finska flyktingar på 1710-taletsamt ryska skövlingar av Sveriges kust. Även norra Sverige drabbades hårt i form av plundringar och bränder av städer som Piteå och Umeå. Dessutom plundrades Torne och Kalix älvdalar samt kuststräckan mellan Torneå och Piteå. Allt detta kantat av missväxt åren 1715-17. Man hade även att försörja Armfeldts retirerande armé från Finland vid denna tid.

Mera missväxt under 1700-talet

I stort sett varje resterande årtionde under 1700-talet, utom 1750-talet, karaktäriserades av några år med svår missväxt. Särskilt anmärkningsvärt är 1780-talet med utbrott av vulkanen Laki på Island år 1783, då hela Europa fick stort nedfall av svaveldioxid, som sannolikt förorsakade allmän missväxt åren 1783-85. Sistnämnda år sägs att snön kom 14 dagar efter Mikaeli och blev därefter kvarliggande. Under juldagarna uppmätte man -40 grader och den starka kölden ”kontinuerade”.

Hattpartiets revanschkrig mot Ryssland 1741-43 kantades av svår missväxt 1738-43 och en våldsamt epidemisk feber som resulterade i hög feber i såväl Luleå som Piteå socknar vintern 1739-40. Under sistnämnda år dubblerades dödstaten.

Finska kriget 1808-09

Finska kriget 1808-09 föregicks av svaga skördeår p g a torra och när de retirerade svenska och finska trupperna fick lämna Finland för att gå i vinterkvarter i Norrbottens kustland var katastrofen ett faktum. Trupperna förde nämligen med sig den fruktade fältsjukan, som var ett samlingsnamn för sjukdomar som rödsot (dysenteri), tyfus och frossa eller återfallsfeber.

I Alviks och Långnäs stora byalag inrättades fältsjukhus i fyra bondgårdar och det dröjde inte länge förrän man kunde räkna in det första dödsfallet på självaste julafton 1808. Totalt avled minst 144 soldater i byalaget. De begravdes i en stor gemensamhetsgrav under Långberget, där man drygt 100 år senare reste en minnessten över de döda. Smittan spred sig också snabbt till civilbefolkningen, som även dessa avled i stort antal. När sedan ryska ockupationstrupper anlände våren 1809, så följde de fruktade smittkoporna i deras spår, vilket även detta drabbade civilbefolkningen.

Efter freden påbörjades dock vaccinering mot kopporna och försök med potatisodling kom igång på initiativ av den nya landhövdingen i Norrbotten, Per Adolf Ekorn. Med detta kom även på sikt en kraftig befolkningsökning under 1800-talet och det är inte fel att som Geijer tillskriva detta ”vaccinet, potäterna och den välsignade freden”.

1800-talets missväxtår

Den sista stora missväxtperioden, med en lång rad av dåliga skördeår i följd, kom på 1830-talet. Hela tio år, 1829-38, uppgavs skördeutfallet vara dåligt i norra Sverige. Sannolikt räddade potatisodlingen och utdelningen av kronospannmål landsändan från en än större katastrof.

Att detta främst drabbade de fattiga förstår vi vid en genomläsning av soldaten Pamps dagbok för åren 1834-35. Den 8/1 1834 skriver Pamp att han ”var till stan för att höra efter lite mat och fick intet”. Dagen därpå beskriver han som en ”svår svält dag”. Jul- och nyårshelgen påföljande vinter beskriver han på följande sätt (något avkortat);

24/12	var jag hemma och gjorde högröfvelstövlar.
25/12	juhledag var jag på Calas och fick rotelön.
26/12	annandag juhl var jag hemma.
27/12	tredjedag juhl var jag hemma hela dagen.

- 28/12 fjärdedag juhl var jag hemma.
29/12 var jag till Brändström och tog ett skäl potatis, jag kom uti sällskap med några och blef suppa hela dagen.
30/12 var jag hemma sjuk.
31/12 var jag hemma och gjorde ett par skor. Slut nu på detta år i Jesu namn.

Således kan vi utläsa ett torftigt julfirande i det låga soldattorpet. Ofta läser man också att hustrun Johanna Bäckström (1792-1869) var ute på vandring i byarna runt om Björnsbyn, där de bodde, för att försöka få tag på lite mjöl. Man kan inte undgå tanken att hon helt enkelt var ute och tiggde brödfödan. Något som alla fattiga fick göra förr i tiden!

Johan Persson Pamp (1795-1868) tjänstgjorde som soldat i Björnsbyn under åren 1813-46. Han hade under dessa år bl a bevistat det som blev Sveriges sista krig, kampanjerna 1813 och 1814. Han livnärde sig också som skomakare och med nätbindning samt under en kort tid, 1859-61, som sk småbarnslärare i det 7:e distriktet omfattande byarna Alvik, Långnäs och Skäret. Efter klagomål från byamännen i Alvik omplacerades han dock av Nederluleå skolråd.

De sista nödåren 1867-68

De sista nödåren 1867-68 handlade egentligen om ett missväxtår, nämligen 1867 med en sen vår, kort sommar och tidig höst samt en lång och hård vinter. Från Långnäs finns bevarade traditionsuppgifter om att snölegor fanns kvar bakom gårdsgårdar på midsommarafton. Man kunde rentav köra där med häst och släde. Först midsommardagen anlände den första ångbåten till Piteå och Luleå, men då var alla förråd tomma. Priset på spannmål steg drastiskt och i många hem var barkbrödet redan en daglig spis.

Kylan kom sedan redan i juli, i Västerbotten talade man om ”halshuggarnatten”, då frosten lade sig som en vit svepning över kornåkrar och potatisland. Detta gjorde vintern 1867/68 till en svår tid för många, i synnerhet för de mindre bemedlade. Nödhjälp i form av spannmål transporterades med hästforor från Härnösand, där segelskutor och ångfartyg frusit inne, men hjälpen hade svårt att nå de allra fattigaste. De egendomslösa fick ofta minst!

På tröskeln till 1900-talet råkade Norrbotten åter ut för missväxt år 1902. Såväl potatis som all slags säd tog skada av regn och frost. Det var dock en väsentlig skillnad mot förr – nämligen järnvägen. Norra stambanan hade nått Boden 1894 och vid samma tid byggdes malmбанan först till Gällivare (1882-92) och sedan till Riksgränsen och Ofoten (1898-1902). Övre Norrlands isolering vintertid var därmed bruten och undsättningsspannmål kunde snabbt fraktas till de nödställda.

Den sista skymten av nöd och svält i Sverige, fick den fattiga stadsbefolkningen uppleva under första världskrigets avstängning och ransonering. Parker och grönområden togs i bruk för odling av potatis och andra rotfrukter, men det var långt från tillräckligt. Jag har själv pratat med en äldre man ifrån Luleå på 1970-talet, som berättade att han och hans yngre syster fick ge sig av med en liten kälke och tigga mat i bondbyarna söder om staden. Dessa två torde ha varit födda i början av 1900-talet.

Lungsoten och Spanska sjukan

Under en lång rad av år plågade lungsoten (tuberkulos) Norrbottens befolkning i allmänhet och Sörbyarna i synnerhet. Med en kulmen åren strax efter sekelskiftet år 1900 anlades

sanatoriet Hälsan i Antnäs år 1906. Många var de ungdomar, som trots behandling, slutade sina dagar på denna plats. Byggnaden, som från början varit handelsbod, revs så sent som våren 2020 efter att under många år ha varit pensionärshem. Numera är tuberkulos om inte helt utrotad, så sällsynt i vårt land, om än fortfarande ett gissel för stora delar av jordens befolkning.

Ungefär samtidig med lungsotens värsta härjningar i vårt land var Spanska sjukan, som kom i flera vågor åren 1918-20. Totalt beräknas mellan 50 och 100 miljoner människor ha dött i hela världen, varav ca 35 000 i Sverige.

När en av min pappas äldre bröder fyllde 80 år 1991, så passade jag på att fråga honom om Spanska sjukan. Han kom mycket väl ihåg att de hade sjukdomen hemma och hos grannarna. Det var mest människor i arbetsför ålder som drabbades och blev mycket sjuka, varav en del dog. Bl a deras farfar, Petter Sandström, trots att man kallade hem provinsialläkaren till byn. Denne kunde dock inte göra mycket, för det fanns ingen medicin, inte ens magnecyl. Det enda han kunde ordinera var konjak i mindre mängder. Märkligt nog tyder traditionsuppgifter på att Alvik och Långnäs drabbades hårdare än omkringliggande grannbyar.

Epilog

Efter denna kavalkad av nöd och elände kan vi konstatera att mänskligheten har överlevt allt från krig, svält och sjukdomar. Allt från löften till Gud och numera vaccinering verkar ha fungerat, men det ena behöver ju inte utesluta det andra. Jag är övertygad om att vi även kommer att klara av Covid19 genom vaccinering och i viss mån förändrat beteende. Det tar dock sin tid och till dess är det bara att bita ihop!

Till dess håll ut så länge
Anders Sandström
Första advent